

ԴՐՕՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Կ Ո Չ

Աշտուրու յեղևիղուկ գնացքներ դարձեալ ճգնեցան տառապեալ հայերն մահաւան պսակի ներքե դնել. ամեն կողմ տիրած է դառնութիւն, ամեն դի հալածանք, ջարդ և կսկծալի ցաւերու մահազոյժ հոսանքներ. ողջ մնացող սգաւորներու ալէկոծ սրտեր և հայուհիներու հեծեծանքի ու հառաչանքի աղէկաուր ողբեր՝ հոգիներ աւերելով՝ կերկարին դէպի... Ո՛ր...

Տրապիզոնցի խեղճ հայերն, որ տառապանաց և զըրկանաց տակ հեծելով հանդերձ՝ կը ճգնէին սովեալ սասունցիին բերանը բրդուճ մը հաց դնել, ցաւ ի սիրտ չկարողացան հասնել իրենց ջերմ փափագին: Ներկայացաւ իրենց 1895 Սեպտեմբեր 26 անուն կրող կարմիր օր մը ալ և անոնք յանուն ազատասիրութեան սասունցան վատ ու բարբարոս սուլթանականներու անարգ դաշոյնով:

Հիմայ դո՛ւք, ո՛վ ողջ մնացողներ, սթափուցէ՛ք, ձեր վրայէն թափեցէք սև մոխիրն, նորոգեցէք աւելի ամուր սրտով, որպէս զի աւելի շուտով վեր գանք ազատ ասպարէզ:

Ձե՞ որ համոզուած էինք՝ թէ ազատութեան սէրը արիւնով միայն կը տօնւի, ուստի յառա՛ջ, կու՛ի ու արեան մէջ փնառե՛նք նորէն մեր գոյութեան իրաւունքը. և թող տւէք շահախնդիր դիպլոմատիան ընդմիշտ՝ որքան կամի, այնքան թող քաշքշէ մեր արդար դատը: Լինե՛նք մենք անյողզողդ տարած մարտերնուս տեղութեան մէջ և յուսանք անպատճառ յաջողել, քանի որ ակներև է՝ թէ մեր պահանջներ լիովին արդարացի են:

Յա՛ւ ու կրա՛կն են ազատութեան մայրը և ընդունւած դարման՝ արիւնը:

Յառա՛ջ, սիրով փարինք մահաւան, անով միայն պիտի կրնանք հանդէս բերել ազատութեան արշալոյսին շողշողուն ճառագայթներ:

Թիւրքիայէն դուրս քիչ թէ շատ կեանքի ապահովութիւն ունեցող ո՛վ հայեր,

Ձե՛զի կըսւի, մի՛ թողուք, որ հայուն կեանքի թելն բոլորովին կտրի, ձեր եղբայրներ արեան մէջ կը լողան, ձեր քոյրեր ու մայրեր մոխիրի վոյս նստած՝ երկինք նայելով, արի՛ւն կարտասուեն՝ ու չեն կարող իրենց սիրելիներու մարմինները գտնել ու գրկել...

Ներկայ և ապագայ յոյսեր՝ ողջ ու կիսամեռ, կուլ կերթան ծովու ու փոսերու...

Ցաւերու ամեն կերպարանքներ, սարսափ, սարսուռ ու մահ կընծային. ալ անպատեւելէ վերջ, մեռա՛նք, կորա՛նք, մինչև ե՞րբ քնէ պիտի ելնէք. խօսելու ժամանակ չէ՛, շուտով արթնցէ՛ք, վեր ելէ՛ք, հասաւ հայուն ճգնաժամը, հասա՛ւ. ազատութեան երկրպագու հայեր, վառեցան, հատան...

Տրապիզոն, Բարերդ, Երզնկա, Կարին ու Հայաստանի ամեն կողմեր ողբ ու կոծ, արիւն ու կրակ իրա՛ր կանցնին. դաշտեր ու գետեր կարմրեցան, ալ ի՞նչ տեսակ ցաւեր կերեակայէ՛ք, ո՛վ մարդիկ, հուր ու սուր անձրևանման կը տեղան, հայու կենաց ճրագ ահա՛ մարե՛լ սկսաւ, հասէ՛ք, հասէ՛ք, չպէտք է արհամարհել այս բոցոտ ցաւերն ու եթէ այն, որ զլանայ գալ օգնութեան, ա՛հ, ցաւօք, ապագայիներու պիտի կտակւի անոնց մութ ու աղօտ յիշատակը յաւիտենական ամօթի թքով ու մրով զարդարել:

Օգնութի՛ն, կոււե՛նք:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԷ

Չ Ե Յ Թ ՈՒ Ն Ի Ա Պ Ս Տ Ա Մ Բ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը

Ն Ի Ր Ո Պ Ա Կ Ա Ն Թ Ն Բ Թ Ն Բ Ի Յ

(Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Բ Ն Ե Բ Կ. Պ Ո Լ Ս Ի Յ)

Նոյեմբերի 9-ին. (Ն. տ.) 3800 հայեր՝ պաշարած լինելով Զէյթունի զինւորանոցում տաճկական զօրքը, Մուստաֆա փաշան՝ տասը վաշտ զօրքի գլուխ անցած վերջինիս օգնութեան է հասել: Տաճկական զօրքը կարողացել է խլել 2800 հրացան Մարտինի, 1200 ռէվոլվեր և ահագին քանակութեամբ ռազմամթերք:

* * *

Նոյեմբերի 12-ին. Մինստրների խորհուրդը վճռել է նոր զինւորական միջոցների դիմել երկրի այն մասերում, որ բռնւած են 4-րդ և 5-րդ զօրաբանակով: «Բարէլ» պատերազմանաւը Զմիւռնայից տանում է օգնական զօրախմբեր Զէյթունի և Մարաշի համար:

* * *

Նոյեմբերի 12-ին. Զէյթունից հեռագիրը հաղորդում է, որ հայ ապստամբները յարձակւել և աւերել են 2ուբիւր-Հիսար ու սպանել են 35 մուսուլման:

* * *

Կ. Պոլսից ստացած մի այլ հեռագիր հետեւեալն է հաղորդում քաջ զէյթունցիների տարած յաղթութեան մասին.

«Հայերը՝ տիրելով թիւրք զօրաբաժնի զէնքերին և ռազմամթերքին, զօրաբաժին, որ անձնատուր էր եղել Զէյթունում, այժմ բռնել են զօրանոցը և բոլոր այն կէտերը, որ առաջ բռնած էին թուրք զօրքերը»:

Տ Ե Ր Ր Օ Ր Ի Ս Տ Ա Կ Ա Ն Գ Ո Ր Ծ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Դ Ա Ի Ա Ճ Ա Ն Ե Ի Մ Ա Տ Ն Ի 2

Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Է Ս Ա Ղ Ա Ս Ե Ր Պ Օ Ղ Ո Ս Ե Ա Ն Ի

Ս Պ Ա Ն Ո Ի Մ Ը

Վ Ա Ն

Սեպտեմբերի 28-ին, երեկոյեան ժամը 6-ին (ը. եւր.) Հ. Յ. Դաշնակցական ահաբեկիչները, Վանի կեդրոնա-

կան կօմիտէի որոշմամբ, սպանեցին Վանայ մէջ նշանաւոր դաւաճան ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՂԱ ՏԵՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆԻՆ Գեանդրէի կարակօլխանի (սյահականոց) մտ: Դաւաճանը առաջները երկու անգամ տէրրօրի ենթարկւած է, սակայն անաջող: Ահաբեկիչները սրի հարւածներու տակ անշնչացած թողին դաւաճանին: Կտարեալ յաջողութիւն. ընդհանուր սարսափ, խուզարկութիւն և ձերբակալութիւններ: Ահաբեկիչները ազատ են:

* * *

Յովհաննէս աղան՝ որը ստացաւ իր արժանաւոր պատիժը—մի սոսկալի չարիք էր Վասսուրականի համար: Բահրիի կուսակալութեան օրերում՝ նա ոստիկանութեան գաղտնի լրտեսը, տեղեկատուն էր. թշնամի երիտասարդութեան ձգտումներին, թշնամի հալածւած ժողովրդի արդար բողոքներին՝ իր հարստութեամբ մի սոսկալի կեղեքիչ վաշխառու էր, ծծող հայ ժողովրդի արեան վերջին կաթիլը: Անարդ դաւաճան, դու կրեցիր քո արժանաւոր պատիժը:

Մ Ա Տ Ն Ի Չ Ե Ի Դ Ա Ի Ա Ճ Ա Ն

Ս Օ Ս Ո Ւ Ն Ի

Չ Ա Ր Կ Ո Ի Մ Ը

Շ Ա Տ Ա Խ

Դաշնակցականները Շատախում զարկեցին Սեպտեմբերի 22-ին (հ. տ.) մատնիչ և դաւաճան ՍՕՍՈՒՆԻՆ, որը կաճիտ գիւղիցն էր: Տէրրօրիստները ռէվոլվերի 3 հարւած են տւած, մէկը թևին և ոսկորը ջախջախւած է, միւսը կողին, իսկ երրորդը ուսին: Մատնիչը դեռ չէ մեռել, բայց շուտով կերթայ միւս աշխարհը: Սօսունը երեք տարի էր՝ վառում էր շատախցիներին: Գեռ մինչև այս ժամուս Սօսունի մատնութեան զոհ գնացած տասնեակ շատախցի կտրիճներ թէ Վանի և թէ Շատախի բանտերում շղթաների տակ հառաչում են, մանաւանդ քաջ կաճիտցիների նամուսը ոտնակոխ էր արած այդ լիրք ազգադաւը և ահա հասնում է նրա գլխին յեղափոխականի, շատախցի կտրիճի դատաստանը՝ գնդակը:

Ձերբակալւած են 2 քիւրդ և 1 հայ: Տէրրօրիստները ազատ են:

Ն Ե Ր Կ Ա Յ Ի Ո Պ Է Ն

Գետի պէս հոսող հայի արիւնը Հայկական խնդրի կերպարանքը փոխեց: Նա՝ Հայկական խնդիրը այսօր ստացել է բոլորովին մի նոր գոյն, նա մտել է մի այլ և հետաքրքիր ու նշանաւոր շրջան:

Հայկական խնդիրը դիպլոմատիական տեսակէտից մինչև այսօր իւր բարձրութեան վրայ չէր գտնուում. նա քննուում էր կիսաբերան, տհաճութեամբ ու բոլորովին ոչ տրամադիր դէպի հայ ժողովուրդը: Ստիպմամբ ասպարէզ էին իջել երկու գլխաւոր հակառակորդներ— Անգլիան և Ռուսիան, իսկ Ֆրանսիայի ներկայութեան գլխաւոր պատճառը — այսօրայ իւր բարեկամին՝ Ռուսիային աջակցելու, թիկունք լինելու համար էր նրա հակառակորդի դիմաց, որը միաժամանակ հակառակորդ է և իրեն՝ գլխաւորապէս նեղոսի ջրերում:

Դիպլոմատիական այս կոմբինացիան, համախումբը երբէք չէր կարող լինել յօգուտ Հայկական դատին, հայ ժողովուրդը ու յեղափոխականները պէտք էր միշտ ու դրականապէս բացասօրէն վերաբերէին այս միջամտութեան, ինչ որ էլ արին,—որովհետև ներկայ համախումբան մէջ տիրող քաղաքականութիւնը լինելու էր ներկայ ռուսականը, իսկ ներկայ Ռուսիան յայտնի է իւր դարևոր քաղաքականութեան մէջ, որին միշտ նա հաւատարիմ է մնացել և որից շեղելու երբէք և ոչ մի բանով էլ տրամադիր չէ. նա երբէք չէր ցանկանալ Տաճկահայաստանի ոչ միայն անկախութիւնը, այլ և կիսանկախութիւնը, նա չէր ցանկանալ, որ չարիքը վերջանայ, որպէս զի յաջող հանգամանքներում առիթ ունենայ Հայկական շարժումը, Տաճկահայաստանի խռովութիւնները ծառայեցնել իւր օգտին՝ միջամտելով և «յանուն քրիստոնէութեան» իրեն առնէր Օսմանեան պետութեան այդ մասը: Եւ որքան էլ անգլիական դիպլոմատիան աշխատէր, որքան էլ նա գործ դնէր իւր յայտնի ճարպիկութիւնը, անհնարին էր նրան յաղթութիւնը տանել, քանի որ նա իւր դիմացը ունէր ֆրանկո-ռուսական միութիւնը ու սուլթանի կառավարութիւնը, որոնք համերաշխ էին: Անգլիային մընում էր դուրս գալ այս դիպլոմատիական դժւար կացութիւնից գոնէ փոքր ի շատէ պատւաւոր կերպով, որովհետև պատերազմել առ այժմ անհնարին է. և նա օգուտելով հենց առաջին յաջող պայմանից՝ խռովութիւնից, զիջումներ անելով՝ խնդիրը երբէ պետութիւնների մէջ վերջացած համարեց, բայց դիպլոմատիական տեսակէտից նա՝ խնդիրը բաց մնաց:

սակէտից նա՝ խնդիրը բաց մնաց:

Մենք սրանով երբէք չենք ուզում ասել, որ Անգլիան աշխատում էր յօգուտ հայերի, որ Հայկական խնդրում նա անկեղծ ու անշահասէր էր. քա՛ն լիցի: Մենք արդէն քանիցս ասել ենք, այստեղ էլ կը կըրկնենք՝— ոչ մի պետութիւն չի միջամտիլ մի որ և է քաղաքական խնդրում, եթէ նա շահ չունենայ. նրանց՝ պետութիւնների դրող ոյժը ու ղեկավարող սկզբունքը պետական շահն է: Անգլիայի մասին մենք խօսում ենք համեմատական աստիճանով, ի նկատի ունենալով և նրա ներկայ քաղաքական կազմակերպութիւնը, և այն էլ ոչ թէ պետական շահի տեսակէտից առնելով, այլ քաղաքական-հասարակական տեսակէտից: Ի՛նչ կասկած, որ Անգլիային նոյնպէս ցանկալի է տիրել Հայաստանին, բայց որովհետև այդ շատ դժւար է և աւելի քան Ռուսիայի համար, ուստի նա ջանք է անում Ռուսիայի դիմաց Հայաստանից մի պատնէշ շինել. և այս քաղաքական հակառակութիւնից մենք կարող ենք օգուտել:

Երբէ պետութիւնների միջամտութիւնը դիպլոմատիական տեսակէտից ոչ միայն յաղթութիւն չէ, այլ և մեծ յաջողութիւն էլ չէ. Հայկական հարցը երբէք վճուել չէր կարող դրանով, որովհետև այդ խնդիրը քաղաքական գոյութեան իրաւունք էր ստացել Բերլինի վեց պետութիւնների կազմած վեհաժողովում: Որքան էլ որ Հայկական խնդրում միջամտող երբէ պետութիւնների համար հարցը լուծւէր, բայց դիպլոմատիական տեսակէտից նա միշտ բաց էր մնում. ձեռնպահ մնացած միւս պետութիւնները կարող էին ամեն լուրջէ, երբ այդ իրենց ձեռնտու է, այդ յլուծւած խնդիրը՝ քաղաքական հարց շինել և նորից դիպլոմատիական ասպարէզի վրայ դնել: Բացի սրանից կայ և մի այլ ոյժ և այն էլ նշանաւոր, կշիռ ունեցող ոյժ, որի համար հարցը նոյնպէս լուծւած չէր՝ ոչ թէ առ ժամանակ, այլ մինչև իսկ բոլորովին, որի համար խնդիրը անպայման կերպով մնում էր բաց—այդ ինքը դատի տէրն է, այդ հայ ժողովուրդն է: Հայկական խնդիրը չի կարող լուծւել, չի կարող մի որոշ եզրակացութեան հանգչիլ ժամանակաւորապէս անգամ, և նա միշտ բաց կը մընայ, եթէ հայ ժողովուրդը դժգոհ է: Սա ցնորք չէ, սա խօսքեր չեն, այլ իրողութիւն, փաստ, որը կենդանի է մեր յիշողութեան մէջ, որին մենք ականատես ենք:

«Սուլթանական բարենորոգումները» համաձայնութեամբ երբէ պետութիւնների ընդունւեցին և նրանք գործադրւելով օրէնքի ոյժ պիտի ստանային, արդէն ինքը՝ ընդհանուր կառավարիչ նշանակւած սուլթանական պետական անձնաւորութիւնն էլ բուն երկրում էր և ըս-

կսել էր իւր գործունէութիւնը, որի մի կարգադրութեան պատճէն մեր ձեռքի տակն է այժմ: Բայց հայ ժողովուրդը միացած յեղափոխականների հետ մերժեց և դժգոհութեան նշաններ ցոյց տւաւ. նա ձեռնպահ մնաց «ընդհանուր կառավարչին», «բարենորոգումների կարապետին» ընդունելութեան ժամանակ և բացէ ի բաց մերժեց նրա առաջարկութիւնները: Եւ այսպիսով երկրի այդ երկու ուժերը չէզոքացրին «բարի սուլթանի բարենորոգումները»:

Տւած հարւածը զգալի եղաւ կառավարութեան, նա չկարողացաւ մարտել այդ ապտակը, նա իրեն ոչնչացած զգաց այն ոյժի առջև, որը մի քանի օր առաջ գեռ իւր ստրուկը, իւր բեռնակիր անասունն էր, որի հետ, ի բրև սեփականութիւն, անպատիժ կերպով վարւում էր, ինչպէս ցանկանում էր: Սուլթանի կառավարութիւնը շատ խիստ կերպով զգաց, որ իւր հեղինակութիւնը ոչնչացած է, հետևապէս ոչնչացած է և իւր գոյութեան իրաւունքը այդ երկրում, այդ ժողովրդի համար: Եւ մահացու կերպով վիրաւորւած գազանը անդրադարձրեց հարւածը՝ իրեն փրկելու, իրեն հոգի ու շունչ տալու. և իբրև պատիժ սկսեցաւ կոտորածը, երկար ժամանակ պատրաստած թիւրք ամբոխի ձեռքով. ըմբոստ, ապստամբ ժողովրդի հայրենիքը՝ Տաճկահայաստանը դարձրեց արեան դաշտ, աւերակ երկիր:

Նոր սարսափները, նախճիրները եկան վերստին հաստատելու, որ Տաճկահայաստանում տեղի ունեցող դէպքերը ոչ թէ պատահական են, ոչ թէ բացառապէս հետևանք են կրօնական մոլեռանդ ատելութեան—որովհետև հայը զատում էին միւս քրիստոնեաներից—այլ որ նրանք ունին շատ լուրջ նշանակութիւն, որ նրանք ունին իրենց խոր արմատները: Տեղի ունեցող սարսափները իսկական, հաւատարիմ արձագանքն են տիրող պայմանների, պարզապէս «լինել-չլինելու», «գոյութեան» կռիւ է մղւում:

Իրերի այս դրութեան սուր բնաւստութիւն առնելը այլ ևս չէր կարող արհամարել, նա սպառնում էր Արևելեան խնդրի բարձրանալուն և մինչև իսկ պայթելուն, ուստի 6 պետութիւնները ստիպւած եղան միջամտել մեծագոյն չարիքից ազատելու համար:

Որովհետև Հայկական խնդիրը կապւած է Արևելեան հարցի հետ, ուստի դիպլոմատիայի վրայ ճնշում գործ դնելու ամենագործող միջոցը, յայտնի է, յեղափոխական շարժումներն են: Հայկական յեղափոխական շարժումը ներկայումս Արևելեան հարցի, այդ քաղաքական-պայթուցիկ պատրոյնն է, իսկ յեղափոխականները այդ պայթուցիկը վառողը, նրա կրակը: Արևելեան հարցի պայթու-

մից սարսափում է քաղաքակիրթ աշխարհը և առանձնապէս նրա քաղաքական ներկայացուցիչները: Հայկական խնդրի այս կէտը իւր ամբողջ լրջութեամբ լաւ են հասկացել հայ յեղափոխականները, ուստի նրանք օգտւելով այդ դրութիւնից ժողովրդի հետ միասին, ուշադրութիւն չդարձրին զանազան խոստումների, անմիտ ընթացիկների ու վիժմունքների վրայ, շարունակեցին շարժումները, յեղափոխական գործը: Նրանք համոզւած էին, որ երեք պետութիւնների միջամտութիւնից մուկ անգամ չի ծնւիլ, քանի որ շուկայի վրայ տիրողը ռուսական քաղաքականութիւնն էր, համբարշխ սուլթանական կառավարութեան հետ: Բայց մինչդեռ ըզգացնելով 6 պետութիւնների միջամտութեան անհրաժեշտութիւնը, դրանով փոխում են միանգամայն միջև յայտն եղած դիպլոմատիական յարաբերութիւնների բնաւորութիւնը, կիրաւարանքը: Սրանով Հայկական խնդիրը ոչ միայն քաղաքական տեսակէտից իւր բարձրութեանն է հասնում, իւր իսկական ոյժն ու նշանակութիւնն է ստանում, այլ գլխաւորապէս, որ կառավարանայլ քաղաքական պայմաններ, դիպլոմատիական այլ կոմբինացիա և ռուսական քաղաքական ազդեցութիւնն իւր ոյժը կը կորցնի:

Կասկած չկայ, որ Աւստրիան Ռուսաստանի հակառակորդն է Բալկանեան թերակղզում, որ սրանց մէջ նոյնպէս կայ մի ուժեղ մրցում, հակառակութիւն: Օսմանեան պետութեան մէջ ամենամեծ շահ ունեցողներն են երեք մեծ պետութիւնները՝ Անգլիան, Ռուսիան և Աւստրիան: Կասկած չկայ նոյնպէս, որ Ռուսիան աւելի ընդհարւում է Աւստրիայի ու Անգլիայի հետ, քան Աւստրիան Անգլիայի հետ և փոխադարձաբար:

Հետևապէս Օսմանեան պետութեան վերաբերող խնդիրներում Անգլիան և Աւստրիան աւելի կը մտանշան և փոխադարձ կը պաշտպանին ի վնաս Ռուսիային, որոնց կը միանայ և Գերմանիան, և Իտալիան, իսկ Ռուսիան իր հետ կունենայ միայն Ֆրանսիան... ներկայումս առաջանալով այս տեսակ կոմբինացիա, համախմբումն, Հայկական խնդիրը կարող է Հայ ժողովրդին աւելի նպաստաւոր լուծումն ստանալ այնքան, որքան կարելի է սպասել դիպլոմատիայից: Ռուսիան այս շատ լաւ է հասկացել, որ աշխատում էր շուտով վերջ դնել խնդրին, ճնշում էր բանեցնում հայ ժողովրդի վրայ՝ ընդունելու Շաքիր փաշային, իբրև ընդհանուր կառավարիչ դեռ աւելի առաջ, քան սուլթանական ընթացիկների ընդունելը, իսկ այդ խայտառակ վիժմունքից յետոյ, նա հայ ժողովրդից պահանջում էր գոհ լինել վիժմունքից, ընդունել և դադարել յեղափոխական շարժումներից. բայց այդ նրան չյաջողեց. հայ ժողովուրդը ու յեղա-

փոխականները հենց առաջի քայլում լաւ հասկացան այդ վիժմունքի արժէքը ու ներկայ դրութեան նշանակութիւնը և շարունակեցին ընդդիմադրութիւնը, և յաջողեցան իրենց դատին տալ իւր իսկական քաղաքական նշանակութիւնը: Եթէ այս համախմբումից չառաջանայ այն, ինչ որ առաջացաւ Բալկանեան թերակըզզում, գոնէ, շեշտում ենք, եթէ հայ ժողովուրդը օգնելով յեղափոխականներին՝ ոյժ տայ շարունակելու կռիւր ու նրան աւելի սուր բնաւորութիւն տալու, կառաջանայ այն տեսակ պայման, որ կարելի կը լինի ասել, թէ մի յաղթութիւն տարւեց, թէ մի քայլ առաջ անցանք: Եւ պէտք է նկատի ունենալ, որ Բերլինի վեհաժողովին մասնակցող վեց պետութիւնները այսօր միջամտում են Հայկական խնդրում ոչ թէ խաղաղ, միայն դեսպանների միջոցով, այլ և պատերազմանաւոր զրկելով Օսմանեան պետութեան ջրերը:

Քաղաքական տեսակէտից Հայկական խնդիրը իւր ամենափափակ և սպառնալից շրջանի մէջ է գտնուում: Հայ ժողովրդից ու հայ յեղափոխականներից է կախւած այժմեան լարած դրութիւնից խելացի ու հմուտութեամբ օգտուելը: Խնդիրը հասցնելով այդ աստիճանին, գրանով յետ դարձնելով փառաւոր ապտակը, որ հասցրած էր սուլթանական դիպլոմատիայի կողմից, հայ ժողովրդից ու յեղափոխականներից է կախւած նրան յաջողութեամբ պսակել: Իսկ սրա համար հարկաւոր է, անհրաժեշտ է շարունակել անընդհատ ու ուժեղ կերպով կռիւր, չկանգնելով ոչ մի երկիւղի, ոչ մի արգելքի ու խոչընդոտի առջև. մարդկային արիւնն է, որ ստիպում է դիպլոմատ մարդկանց ի նկատի ունենալ մարտիրոս, քայց և ազատութեան համար քաջութեամբ կռուող ու նրան գնահատող ժողովրդի շահերն էլ: Եթէ այս անգամ էլ մեր խնդիրը անյաջող լըծուի ստանայ դիպլոմատիական տեսակէտից, յանցաւորը կը լինի ինքը հայ ժողովուրդը, որովհետև դրան հասնելու համար, անհրաժեշտ է եռանդուն գործունէութիւն, անհրաժեշտ է այսօրայ կռիւր շարունակել աւելի կատաղի կերպով ու նրան աւելի սուր բնաւորութիւն տալ իսկ սրա համար հայ յեղափոխականները ժողովրդի աջակցութեան կարոտութիւնն ունին: Միակ միջոցը օգտուելու ներկայ ընկերից, կրկնում ենք, անընդհատ և ուժեղ կռիւն է, երկիրը կատարեալ անիշխանական դրութեան մէջ դնելն է: Պէտք է օգտուել այդ հանգամանքից՝ ձեռք բերելու Հայկական շարժումների համար յաջող պայմաններ և ժողովուրդը թեթևացնելու ներկայ դժոխային դրութիւնից, աներևակայելի սարսափներից: Իսկ սրան այժմ կարելի է հասնել, որովհետև Արևելեան խնդրի պատրոյկը ու վառելը հայ ժո-

ղովրդի ձեռին է...

Արևելեան հարցը համարելով, իբրև զօրեղ զէնք մենք երբէք չենք կարծում, թէ այսօր կարող ենք այս հարւածով պսակել միանգամից մեր իղձը. ոչ: Միշտ ասել ենք, դիպլոմատիայի վրայ յոյս չպիտի դնել, նա ժողովրդների ազատութեան բարեկամը չէ: Բայց ուժգին յեղափոխական շարժումները ստիպում են նրան զիջումն անել. իսկ եթէ նա զիջումն է անում, այդ մեր կողմից մի քայլ առաջ գնալ է և ուրիշ ոչինչ: Դիպլոմատիան երբէք հեշտութեամբ զիջումն չէ անում, ինչպէս էլ նորից հաստատում են վերջերս տեղի ունեցող փաստերը. նա ճարպիկ խաղերով ու մանևօվրաներով աշխատում է թող փչել դժգոհ ժողովրդի աչքին, ինչպէս էլ նա արաւ մինչև այսօր. նրա արածները ոչ թէ զիջումն էր, այլ խաբեբայութիւն: Պէտք է խրատուել անցեալից և մեծ զգուշութեամբ վերաբերել նրա նորագոյն շարժման, խաղերին, որոնց նպատակն է գուցէ՝ պարզապէս ճնշումն գործ դնելով նորերումս տեղի ունեցող խառնակութիւնների վրայ, խաղաղացնել զրգուած մտքերը: Եւ որպէս զի այս անգամ էլ ապարդիւն չանցնի աշխատանքը, զոհերը, պէտք է շարունակել կռիւր, որով միայն կարելի է դիպլոմատիային ստիպել ի նկատի առնել դժգոհ ժողովրդի պահանջները: Եւ երբ հայ ժողովուրդը ի նկատի առնել կը տայ իւր պահանջները, երբ մի քայլ առաջ կը գնայ յեղափոխական գործունէութեան համար կը բացւի աւելի լայն ու նպաստաւոր ասպարէզ, աւելի պարարտ հող, և ձեռք բերելով մեծ ոյժ, գործունէութեան աւելի լայն շրջան, կարելի կը լինի աւելի յաջողութեամբ պսակել սուրբ իղձը—Տաճկահայաստանի ազատութիւնը՝ հասնելով ժողովրդական-ուսմկավարական կազմակերպութեան, յանուն որի Հայ Յեղ. Մաշնակցութիւնը գործում է այսօր:

Մենք վերստին դիմում ենք հայ ժողովրդին և օգնութեան հրաւեր կարդում: Ներկայ ընկեր մեր դատի համար յաջող է. անհոգանալ դրանում, կը նշանակէ, գործել ամենամեծ պատմական սխալ և դաւաճանել տաճկահայ ժողովրդի դատին, անպատուել հազարաւոր մարտիրոսների յիշատակը. անհոգանալ ներկայ ընկերի, կը նշանակէ, Տաճկահայաստանը և ժողովուրդը մատնել զոհ տալ իւր պոռնիկ լէշակեր իշխողին, հայրենիքը իւր ժողովրդի համար գերեզման շինել: Ազատութեան ճանապարհ հարթողը արեան հոսանքներն են. մենք չը պէտք է շփոթենք սարսափելի տեսարաններից, մենք չպէտք է կորցնենք մեր գիտակցութիւնը՝ հասկանալու ու տիրելու ընկերին, նրան մեզ ծառայեցնելու: Աղէտի ու սուգի օրերում, եթէ լացը ու կոծը

Հասկանալի են, բայց պատմական րոպէներում պահանջ-
ւում է արիւթիւն, կամքի հաստատութիւն ու եռան-
դի ոյժ յառաջ տանելու ազատութեան վսեմ, սուրբ
գործը, մնալով միշտ բարձրութեան վրայ, լինելով միշտ
պահպան, հսկող իւր դատին:

Եւ այսօր, սուգի ու ողբի օրերում, որով համակ-
ւած է ամբողջ հայ ժողովուրդը, որովհետեւ անգութ
թշնամին հազարաւոր զոհեր արաւ, հայրենիքը աւերակ
գարձրեց, նրան իւր զաւակների արիւնով ողողեց, նա՛
այդ սգաւոր ժողովուրդը վրէժխնդրական ոգով լըց-
ւած, ինչպէս ասացինք, միաժամանակ իւր բարձրու-
թեան վրայ, գիտակցութեան մէջ մնալով, պիտի չենա-
յի ոչ մի ոյժ՝ կուելու արիւթեամբ իւր ազատու-
թեան համար, վրէժխնդիր լինելու թշնամուց, նրան
պատժելու. թշնամին մահուան է դատապարտւած, իսկ
զրա իրագործելը կախած է հայ ժողովրդից: Եւ հայ
ժողովուրդը այն ժամանակ կարող է պարծենալ, ճա-
կատը բաց ու անշեղ հայեացքով նայել մարդկութեան,
երբ նա կը պատժի ոճրագործին, մարդասպանին. իսկ
եթէ նա անհոգ կը գտնւի, արժանի կը լինի զըւանքի,
ատելութեան ու արհամարանքի:

Ք Է Մ Ա Խ Ի Ա Ի Ե Ր Ո Ւ Մ Ը

Մինչև ե՞րբ մենք այս գազաններուն ձեռքը գերի
պիտի մնանք, մինչև ե՞րբ այս անօթի շունները մեր ա-
րիւնը պիտի ծծեն ու վայրկեան մը մեզ հանգիստ պի-
տի չտան: Օգոստոսի կուէն ի վեր մեր՝ Քեմախի հայե-
րոսս վիճակը անտանելի և աննկարագրելի է. ո՛չ ցե-
րեկ ունինք, ո՛չ գիշեր, ո՛չ դադար. ի՛նչ ընելիքնիս մենք
ալ չենք գիտեր:

Օգոստոսէն ի վեր մեր լեռները 600-1000-ի չափ
քիւրդերով լըցւած են. ամենքն ալ կառավարութեան
Մարթին հրացաններով զինւած են: Քիւրդերը այս
անգթութեան մէջ միողը նոյն ինքն սուլթանի կոռա-
վարութիւնը և Դահիր փաշա ըսւած քիւրդ բէկն է:
Ասոնք ամեն ինամք և աջակցութիւն չեն զընար այս
վայրագ գազան քիւրդերուն, որոնք 25-ական հոգիսոց
խմբեր կազմելով՝ մէկ մը այս գիւղին, մէկ մը այն գիւ-
ղին վրայ կը յարձակին, կը կողպտեն ու մեզի անտա-
նելի նեղութիւններ կուտան: Ա՛լ մեզի ո՛չ եղէն եղ, ո՛չ
ոչխարէն ոչխար և ո՛չ ալ ուտելիքէն ուտելիք չի թո-
ղուցին: Թո՛ղ այս ինչքի, ստացւածքի վնասները, մեր

պատիւը ոտքի տակ առած են: Մեր կոյս աղջիկները,
հարսները մեր աչքին առջև բոնարարել՝ իրենց գա-
զան կիրքը յագեցնելու համար, ասոնք այլ ևս հա-
սարակ բաներ եղած են: Մեր վանքերը, սրբավայրերը,
եկեղեցիները այլ ևս քիւրդերու ձիերու համար արսո-
ներ են եղած:

Այս մէկ քանի օրւան մէջ սա գիւղերը կողոպտեցին.
Հովուս. Այս գիւղին բնակիչները բոլորովին բա-
ցը մնացին. արջառ, ոչխար, ուսեստ, ամենն ալ քիւր-
դերը աւարի տւին. գիւղացիները մերկ ու անօթի կը
չարչարին:

Թավղըններ. Այս գիւղին վրայ 200 քիւրդ մէկէն կը
յարձակին. գիւղացիները 6 ժամ անընդհատ դիմադրե-
լէ, կուելէ յետոյ, 2 մարդ կը կորսնցնեն կուլին մէջ,
որոց մին Ծածիկանց և միւս Ալթիկանց տունէն է: Իսկ
քիւրդերը գիւղին 900 ոչխար կը քշեն, կը տանեն:

Վերի Բագառիճ. Այս գիւղին հովիւներուն ձեռ-
քերն ու ոտքերը կը կապեն և 1200 ոչխարը կը տա-
նեն: Գիւմարութեան միջոցին 6 մարդ ևս կը կապեն
կը տանեն, որոնց համար այժմ 150 ոսկի փրկանք կը
պահանջեն, եթէ ոչ...

Վարի Բագառիճ. Այս գիւղէն 100 հատ կով և
եզ կը տանեն. 2 մարդ ևս գերի: Այս գիւղին աղ-
բիւրը գիւղէն դուրս կը գտնւի. գիւղացիները տանը
դռնէն դուրս չեն կրնար ելլել. վախ կայ, որ ամենքն
ալ ծարաւէ մեռնին:

Մարէգ. Գիւղին մէջ գտնւած կենդանիներուն կէ-
սը տարած են, յաջորդաբար միւսներն ալ. 4-5 տուն
ամբողջովին կողոպտած են:

Հազարբ. Գեռ յարձակում կրած չէ. իրիկւան
ժամը 10-էն վերջը դռնէ դուրս ելլել կարելի չէ:
Գիւղացիները ըստ կարելոյն զինւած... պարապ հրա-
ցաններով, վառօդին օխան 80 դուռ է, և այն ալ
չեն կրնար գտնել,—5-ական, 10-ական հոգիով գիւ-
ղը մինչև լոյս կը պահեն, գոնէ յանկարծական յար-
ձակում չի կրելու համար:

Առ այժմ ամեն գիւղացի տունէն դուրս չի կրնար
ելլել: Գիւղէն քաղաք նամակ մը զրկելու համար 3
ոսկի վճարեցինք սպասաւոր քիւրդի մը: Ամեն մարդ,
որը բահը, որը կացինը ձեռքը առած դրան առջև կը
հսկէ. բայց ի՛նչ օգուտ, քանի որ քիւրդերը սուլթա-
նի շնորհած Մարտիններով զինւած են. մենք ի՛նչ կըր-
նանք ընել անոնց: Կամաց կամաց ցուրտը սկսաւ, մեր
երկրին ցուրտը արդէն յայտնի է, մենք վառելու փայտ
մը անդամ չունինք մեր տուններուն մէջ. ի՛նչպէս բե-
րկնք լեռնէն, քանի որ ամեն գիւղ պաշարւած է քիւր-
դերով:

Վախն ու սարսափը չափ չունի. քիւրդերը յայտնի համարձակ կըսեն. «Ո՛ր որ հայու գիւղ մը կայ, ամենքն ալ պիտի ոչնչացնենք. և աշխարհիս վրայէն հայ անունը պիտի վերցնենք. մեզի այսպէս պատուիրւած է»: Դեռ խստութիւնը այս ատիճանին չի հասած՝ Գահիր փաշային գացինք աղաչելու, այն շունին, որուն ոսկորներն ու ծուծերը մեր քրտինքով շողախւած են: «Տէ՛ֆ օլուն կիտին, պաշընըզն չարէսինէ պագըն, պուրասը Թուրքիա օլա, Էրմէնիստան տէ օլա, պէն կինէ Գահիր փաշա ըմ» (կորսւեցէ՛ք, գացէ՛ք, ձեր գլխուն ճարը նայեցէք. հոս Թուրքիա ալ ըլլայ, Հայաստան ալ ըլլայ՝ ես դարձեալ Գահիր փաշա եմ): Կառավարութեան դիմեցինք, իբրև պատասխան... «պիգտէ գօրքաբըզ քիւրդէրտէն», (մենք ալ կը վախնանք քիւրդերէն): Կառավարութիւն մը՝ որ իր հպատակէն կը վախնայ... մինչդեռ շնութիւն է: քանի որ քիւրդերը մեր գիւղերը գալու համար, Եփրատի միւս եզերքէն, միայն մէկ ճամբայ մը ունին և այդ ճամբան ալ Գէմալի կառավարական դրան առջևէն կանցնի, և այնպիսի նեղ անցք մըն է, որ եթէ ուզէ, ճանճ մը անգամ չի կըրնար անցնել:

Հայ եղբայրներ, ահա կը տեսնէք, որ Թուրքը, քիւրդը իրարու հետ միացած՝ յայտնի համարձակ մեզ կը կողոպտեն, մեզ կանպատեն ու մեզ օրէ օր կ'ոչնչացնեն. ուրիշ ազգեր կը լսեն, կը տեսնեն ու չի տեսնելու կը զարնեն, մի՞թէ դուք ալ ձեր ականջները պիտի գոցէք մեր այս աղաչանքներուն առջև ու անտարբեր աչքով պիտի նայիք մեր վրայ: Մինչև ե՛րբ պիտի չի գլխաք մեզի:

Տ Ր Ա Պ Ի Զ Ո Ն Ի Զ Ա Ր Դ Ը

Սկիզբը նաւերու երթևեկութեանց դադարման պատճառով, վերջն ալ զանազան պայմաններով կաշկանդուած դրութեամբ՝ անկարելի կըլու ինձ շուտով տեղեկութիւններ հասցնել և ծանօթացնել ձեզ մեր վիճակին:

Ես՝ ականատես Տրապիզոնի կոտորածին, կաշխատեմ նկարագրել ձեզ զայն մանրամասն, առանց իրականէն շեղելու, որչափ իմ թոյլ գրիչս ինձ թոյլ կը տայ:

Վասնայ հարստահարիչ Բահրի փաշային և Տրապիզոնի զինուորական հրամանատարին դաշնակցական երկու ահաբեկիչներու ձեռամբ վերաւորելէն յետոյ, Թուրքերը գրգռուած յարձակեցան հայոց թաղերու վրայ:

Յարձակուած սկսաւ գիշերուայ ժամը 4-ին (ըստ թըրքաց) և տեւց մինչև լոյս: Հայերը իրենց տուներու մէջ ամրացած, յամառ դիմադրութեամբ մը յաջողեցան պաշտպանելու իսկ Թուրքերու կողմէ եղան 7-8 հատի մը չափ վիրաւորուածներ: Կառավարութիւնը այդ ժամանակ քնած չէր. Ալայ բէյին, պօլիս կօմիսէրը և դեռ ուրիշ պաշտօնեաներ, շքանշանաւոր զօրքերու ջոկ ջոկ խմբերով, կը յորդորէին մոլեգնած ամբոխը յետ քաշել նպատակէն, ըսելով՝ «դեռ ժամանակը չէ, ըսպասեցէք, և...»:

Այն ինչ զինուորականներու մէկ մասը զբաղուած էր Թուրք խուժանը խաղաղացնելով, անդին ուրիշ մաս մը ալ ահաբեկիչներու հետեւն ինկած, կը մտնէր պատահած տունը, խուզարկութիւններ կը կատարէր, և ամեն անտեղի մնասներ, հայհոյութիւններով բարբխառնուած, չէր զլանար թափել անմեղ խուզարկուածներու գլխուն: Մեր տունն ալ մտան և ամեն ծակ ու ծուկ մանրազնին պրպտելէ յետոյ, ու անկողնի տակը փնտռեցին չգիտեմ ինչ...

Ահաբեկիչները փնտռել առարկելով, շատ տուներ խուզարկեցին և զրաւեցին բոլոր գտնուած զէնքերը:

Յաջորդ առաւօտը Թուրքերու երևոյթը նախընթաց օրւանին բոլորովին հակապատկերը կը ներկայացնէր. մոռացութեան տուած էին ամեն ինչ, և կարծես որոշած էին հայերու հետ սիրով, իբրև եղբոր հետ, վարւիլ, անոնց մազին իսկ չգպչել:

Բայց յայտնի ու շատ որոշ կերևար, որ այդ հանգրստացումը կեղծ էր, խարուսիկ և զգացմանց բռնի զըսպումը պիտի պայթեր վերջապէս սոսկալի բռնկումով մը:

Հայերը կամրանային խմբերով հաստատուն տներու մէջ և որոշեր էին՝ պաշտպանել մինչև իրենց վերջին շունչը:

Թուրքերը հրապարակի վրայ գտնուած բոլոր զէնքերը կը գնէին, և դեռ պակասը լրացնելու համար պահանջներու մէջ մթերած զէնքերու պաշարին կը դիմէին, անդին կառավարութիւնը այդ բոլորը անտես առնելով, ազդարարութիւններ կը ցրէր, մունետիկներ կը պտտցնէր, հարուսաներու մասնաւոր պաշտօնեաներ կուղարկէր, ու կաշխատէր բոլորին վստահութիւն ներշնչել, ըսելով՝ «հանգստացէք, բան չկայ, ամեն կրկիւզ փարատած է, բացէք ձեր խանութները ու շուտով գործի ձեռնարկեցէք»:

Եղան ոմանք, որ անսալով կառավարութեան սարքած բոլոր այդ խաբեբայութիւններուն, դուրս եկան և սկսան աշխատութեամբ պարապիլ:

Կառավարութեան պաշտօնեաներ և նոյն իսկ բաշի-

բողոկներ կը կանգնեցնէին պատահած հայը փողոցներու մէջ և կը գրաւէին քովը գտնուած դանակը կամ ուկիւլը, ըսելով՝ թէ «յանկարծ երկու» բորբոքուածներու ընդհարումը կարող է ընդհանուր շփոթութեան պատճառ դառնալ, տւէք ձեր զէնքերը, մենք ի հարկին կը պաշտպանենք զձեզ»:

Սեպտեմբերի 25-ին, երկուշաբթի օրը, փօլիս մը և թուրք միքտար մը, ընկերակցութեամբ Սիւրմէնէէն հասած զօրքերու, թրքախառն հայ թաղերու տներու իւրաքանչիւրին վրայ կարմիր նշաններ կը դնէին...

Այդ նոյն օրը, կուսակալը (Գատրի պէյ) կը հրահրէ իր մօտ հայոց Ազգային Քաղաքական ժողովը, և իր մաղձը ամբողջ անոր գլխուն թափելէ յետոյ, կը պահանջէ, որ շուտով ահաբեկիչները իրեն յանձնին, սպառնալով, որ հակառակ պարագային անկարող է երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը...

Սա, ժողով կայացնելէ յետոյ, Սեպտեմբերի 26-ի առաւօտը միայն յատուկ տեղեկագրով մը կը պատասխանէ կուսակալին՝ թէ ինքը անկարող է կառավարութեան չգտածները գտնել, և թէ ամեն օժանդակութիւն պատրաստ է ընծայել անոր չարագործները գրտնելու աշխատութեան մէջ:

Բայց, այսպէս կամ այնպէս, վճուած էր սակայն տրապիզոնցիներուն բազդը:

Սեպտեմբեր 26-ին սկսաւ ամեն կողմէ հեղեղի նման հոսել հայու արիւնը:

Զօրքերը, ըստ առաջնոյն, որպէս կարգ պահպանելու համար, ցրուած էին քաղաքի մէջ զանազան կէտերու վրայ. ժամը 5 ու քառորդին փողը կը հնչէ և զօրքերը միացած պաշտպաններու խառնաձիղանձի հետ, կսկսին յառաջ խաղալ չորս գլխաւոր կողմերէ և զանազան ուղղութիւններով: Մէկ մասը ուղիղ նաւահանգստի վրան գտնուած զօրանոցէն դուրս կը գայ, մէկ մասը քաղաքի արևելեան կողմէն, Տէյերմէն-տէրէ կոչուած արուարձաններու բահականոցներէն, միւս մասը՝ քաղաքին հարաւային կողմէն, Պոզ-թէփէի բլրէն, իսկ ոմանք ալ արևմտեան կողմը գտնուած միջնաբերդէն և ուրիշ մի քանի կէտերէ կը յարձակին ուղիղ շուկաներու վրայ:

Այդ օրը, թուրք արհեստաւորն ալ զէնքը միասին խանութ տարած լինելով, փողը հնչած ընդհանրապէս հենց, կը գոցէ իւր խանութները և կսկսի իւր առանձին դերը աւերիչ հոսանքին մէջ:

Յոյն տղայ մը, որ պատահմամբ թիւրքերու ձեռքն ինկած և փակուած էր ոստիկանատան մէջ, կըսէր՝ թէ ինչպէս դուրսը կուսակալը կը հրահանգէր զօրքերը, և խրոխտ հրամաններով կիրագործեր հայերու համար

պատրաստուած սոսկալի դաւադրութիւնը:

Առաջին ընդհանրական գնդակահար կընէին պատահած հայուն:

Յոյները և օտար դաւանութիւններու պատկանող հայերը զերծ կը մնան կոտորածէ: Որպէս զի հայը լաւ ջոկէին և չչփոթէին յոյնի կամ ուրիշի հետ, երկար ժամանակէ ի վեր լրտեսութիւնը իրենց բան ու գործ ըրած, ամբողջ հայ ազգաբնակչութեան քաջ ծանօթ թուրքեր առաջնորդ կարգուած էին խմբերու, որոնք և իւրաքանչիւր սպանուածի վրայ մատնանիշ կընէին՝ «վճոււրն, էրմէնի տըր» (զարկէք, հայ է) պոռալով: Ցաւ ի սիրտ պարտաւոր ենք սակայն յայտնել, որ վերջիններուս հետ կը տեսնուէին երբեմն և յոյներ:

Հրապարակի վրայ գտնուած հայերը յանկարծակիի եկած և գրեթէ անզէն, առանց իսկ ժամանակ գտնելու խանութներն գոցելու, դիւահարի նման կսկսին այս ու այն կողմ փախչիլ, ու ապաստան փնտռել հոս կամ հոն: Բայց դժբաղդաբար շատ քիչերու կը յաջողի ազատել ինքզինքնին: Շատեր ֆռերն երու ուսուսմարանի ընդարձակ շէնքին մէջ կապաստանին, այլք՝ կեղեցիներու և զանազան հիւպատոսարաններու մէջ: Չի կարելի մոռնալ յոյներու ոմանց ցոյց տուած մարդասէր կարեկցութիւնն ու պաշտպանութիւնը. սակայն չէ կարելի մոռնալ և այն, որ գտնուեցան ոմանք ալ, որոնք զլանալով պաշտպանութիւն տալ՝ մատնեցին նոյն իսկ պահածներու տեղերը:

Մենք մեր տան պատուհաններէն մէկէն չւան կախելով, իջանք յոյնի մը պարտեզը. հոն գտնուած 23-24 տարեկան յոյն երիտասարդը, վախենալով, որ իբրև հայերու պաշտպանութիւն տուողի, վնասուի, ուզեց դուրս գալ ու մեզ թրքաց ձեռքը մատնել. բայց մենք, ուկիւլը անոր կրծքին դրած, պահեցինք զայն իւր տանը մինչև կոտորածի վախճանը:

Հրացաններու անընդհատ ձայնը, զօրքերու ու խառնաձիղանձի աղաղակները, վիրաւորուածներու, կանանց և երիտասարդներու լացը, ճիչը ու վայնասունը, կատարեալ սոսկում կազդէին կենդանի մնացողներու վրայ, այնպէս՝ որ մարդ պահ մը ինքզինքը դժոխք փոխադրուած կը կարծէր, սազայէններու ձեռքի մէջ:

Հայերու ոմանց ուկիւլներու գործածութիւնը շատ անգամ ապարդիւն կանցնէր, մինչդեռ թրքաց հրացաններէ արձակուած ամեն մի գնդակ կը ծակէր շեշտակի հայու կուրծքը:

Բարբաղդաբար (°) շատեր թալանի, կողոպուտի ետևէ ինկած, անգիտակցաբար թող կը տային ոմանց փախչիլ ու ազատիլ:

Զօրքերուն բաժանուած էր յատուկ երկաթէ ձողեր

և գործիքներ, որոնցմով կը խորտակէին խանութներու երկաթ գռները ու կը փշռէին ամուր դրամարկղները:

Մոխոխեաններու դրամարկղը պարպելէ յետոյ կը կտրտեն նաև ամբողջ տոմարները: Խեղճը այժմ 10 զուրուշ մէկէն, 20 միւսէն մուրալով՝ իւր և ընտանիքի օրապահիկը կը ճարէ:

Ալայ բէյը ձիու վրայ նստած տուն կը փոխադրէր կողոպտած ոսկիները:

Հայ խանութները գրեթէ ամբողջ թալանւած են. Սիրովէնէի ափերը միայն դուրս եկան 20-25 նաւակներ, բեռնաւորւած ամեն կարգի հարստութիւններով:

Վողոպուտը տեւեց մինչև յաջորդ առաւօտը: Գիշերուայ խոր լուութեան մէջ, կոտորածէ զերծ մնացած հայերու սիրտն ալ կը խոցոտէր՝ ամեն կողմէ լսելով խուլ շարժումը, դռներու, փեղկերու խորտակումը և մուրճերու հարւածի ներքև անգլխական դրամարկղներու արձակած տնկանկոցը...

Իսկ կոտորածը, 3-4 ժամայ միօրինակ տեղողութեանէ մը յետոյ, դադարեցաւ ի վերջոյ ցանցառ հրացանաձգութեամբ միմիայն գիշերայ ժամը երկուքին:

Վոտորածի յաջորդ օրը, Սեպտեմբերի 27-ին, սկսան ձերբակալել բոլոր մնացած հայերը, իբրև ապստամբութենէ վերջը անձնատուր եղածներու: Ողորմելի՛ կառավարութիւն. լոյսի նման ճշմարտութիւնը կաշխատի ծածկել, որպէս զի ազատի ծանր պատասխանատուութենէն, կուզէ ցոյց տալ եւրոպացիներու, թէ հայերը ապստամբեցան և ես զանոնք ընկճելու համար միայն ստիպւած, դիմեցի զինւորական ոյժի:

Ձերբակալւածներով լեցւած են կառավարութեան շէնքի բանտային մասի բոլոր սենեակները. լեցւած է նաև գաւիթը: Եւ դեռ չբաւարարուի այդ ամենը, բանտի վերածւեցան ազգապատկան մի մեծ շէնք և մի խան:

Բանտարկւածները կը դատուին նորակազմ զինւորական ատենի կողմէ:

Վրսեն, շղթայւածներէ 15 հոգի հրացանի կը բռնեն:

Վոտորածի միւս օրը դարձեալ, հարիւրաւոր անմեղներու թափւած արիւնով չկշտացած, յարձակեցան կառավարութեան շէնքի գաւթին մէջ գտնւած կալանաւորներու վրայ, և ուզեցին սպանել զանոնք. սակայն զինւորներու շղթաները յետ մղեցին յարձակողներին:

Ինչպէս լաւ կարող է բաւականանալ երբեմն զինւորական ոյժը խափանելու խուժանի յարձակումները... —Տրապիզոնի շրջակայ 30-32 հայաբնակ գիւղերու մէջ ալ նմանը չտեսնւած բարբարոսութիւններ գործւեցան. այրւեցան ու հիմնայտակ եղան շատ տներ:

Սիւրմենէի և գիւղերու հայերը սպանւեցան ամբողջովին, առանց խտրութեան սեռի կամ հասակի:

Առ այժմ սպանւածներու թիւը ճիշտ չէ կարելի որոշել. կենթադրութեամբ միայն 1000-1500 կարելի է ըսել:

* *

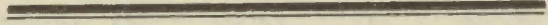
Մի քանի պատկերներ իմ գիտցածներէն.

1. Տէյրմէն-տէրէ-ի մէջ թուրք հարիւրապետի մը բարբարոսութեանը զոհ գնաց Տիրատուրեան եղբայրներէն Միսակը: Հարիւրապետը զրկւած էր յատուկ զայն սպանելու համար իւր ալիւրի գործարանին մէջ: Խեղճը երբէք չէր կարող երեւակայել ապերախտութիւն այն մարդուն կողմէ, որ պահ մը առաջ դեռ իւր հետ ճոխ սեղանի մը մասնակցութիւնը կը վայելէր:

2. Հեռէն գնդակահար ըրին մսագործ Ադամը իւր տղուն Գարեգինի հետ իրենց խանութին մէջ. յետոյ յարձակելով վիրաւորեալներու վրայ, սկսան անդամահատ ընել զանոնք գազանաբար. թև, զլուխ, սըրունք և այլն մասեր կախելով երկաթէ կեռերէ, իբրև մի սկսան ծախել անցորդներուն պոռալով՝ «Ինչ կը ուզէք. թ՞և, սր՞նք, ո՞տք, գլո՞ւխ, առէք աժան աժան»:

3. Վը յարձակին Յովհաննէս Աւագեանի տան վրայ, կը խորտակեն դուռը ու կը խուժեն ներս: Յովհաննէսը, երեք տարեկան տղեկը ձեռքը, անոր կինը, շրջապատւած իրենց որդոցմով կիյնան գազաններու ոտքը, լալով, ողբալով կառաջարկեն անոնց տանել իրենց բոլոր հարստութիւնը, միայն խնայէին իրենց կեանքին: Անօգուտ. անողորմները կսպանեն նախ տղեկը հօրը բազկացը մէջ, յետոյ ալ կը մորթեն զինքը կնոջը ոտքին տակ:

4. Վոտորածը սկսելէն քիչ առաջ, 30 հոգիէ բաղկացած վանեցիկներու խումբ մը անցագիր ձեռք բերելու պահանջով կը գտնուէր կառավարութեան դուռը: Վոտորածի նշաննէն անմիջապէս առաջ թուրք պաշտօնեաները դուրս կը վռնտեն զանոնք կառավարութեանէն, ուրկէ և քսան քայլ հեռու կսպանւին անխնայ, առանց բացառութեան:

Դ Ա Շ Ն Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն
Հ Ա Յ Դ Ո Ւ Կ Ա Յ Ի Ն Խ Մ Բ Ի Կ Ո Ւ Ի Ը
Ք Ե Օ Բ Ի Ի-Ք Է Օ Յ Ո Ւ Մ

Քեօբրի-Քէջի՝ ընկած լինելով Նազիստանի և Էրզրումի ճանապարհի վրայ, միշտ կենթակայ էր լազերի:

մանաւանդ մարտախոյզ լազերի յարձակմանց՝ քանիցս այդ գիւղը թալանւել է և կանայք ու օրիորդներ բըռնարարւել:

Դաշնակցութեան հայդուկային խումբը, Գրիգոր Տէր Մկրտչեանի առաջնորդութեամբ, այդ կողմերումն էր պտտում: Հայդուկային խումբը լուր անելով, որ մի խումբ լազեր՝ 50 հոգուց բաղկացած, յարձակելու են գիւղի վրայ, օգնութեան է հասնում՝ գիւղը պաշտպանելու: Մութը արդէն կոխել էր. լազերը յարձակում են գիւղի վրայ զանազան կողմերից. սկսում է հրացանաձգութիւնը:

Մեր խումբը գիմարում էր այն ջոկատին, որ ղեկավարում էր լազերի խմբապետ Ահմետ Օմէրը: Երբ խմբերը բաւականին մօտենում են մէկ մէկու, Գրիգորը նետում է թշնամու խմբի մէջ ու մի գնդակի հարւածով գետին գլորում Օմէրին, բղաւելով՝ «անպիտաններ, միշտ սովոր էք հային անգէն գտնելով՝ մորթել ոչխարի նման, միշտ պէտք է մեզնից արիւն հօսի, գետին փռւի» և խումբ նրանից Մարտինի հրացանը: Բայց, հենց այդ րոպէին, Օմէրի ընկերները կռուակից խիում են Գրիգորին: Գրիգորը առաջին անգամից չի ընկնում. երկու հրացանները խտած առաջ է անցնում և հազիւ 10 քայլ արած, ընկնում է կրօնքին սեղմած պահելով թէ իւր և թէ լազի հրացանը:

Վախը սաստկանում է. մեր հայդուկային խումբը կատաղած այդ տեսարանից, կարկտի պէս թափում է գնդակները թշնամու վրայ և յետ մղում, փախցնում գիւղից. մերոնք հետևում են. կռիւը շարունակւում է գիւղից դուրս էլ: Գիւղացիք, որ խմբի օգնութեան էին դուրս եկել սկզբում, քիչ յետոյ մտնում են իրենց տները: Գիշերային մթութիւնը վերջ է դնում կռիւին:

Գիշեր ժամանակ լազերը նորից մօտենում են գիւղին իրենց լէշերը վերցնելու, որոնց զէնքերը հայերը վերցնելով՝ գիւղները թողել էին ընկած տեղը: Հայդուկները թէև ուշ բայց նկատում են այդ և նորից երկուսին գետին են փռում: Հազիւ լազերին յաջողում է վերցնել իրենց վերաւոր խմբապետին և փախչել ու ապաստանւել Պատիրւան գիւղը, տաճիկ գիւղապետի մօտ, որտեղ և Օմէր աւազակը մեռնում է Գրիգորից ստացած գնդակից:

Այդ դէպքից յետոյ, թէ տեղացի մահմետականները, թէ նոյն իսկ սուլթանի զինւորները սարսափում են այդ գիւղից և քեօբքի-քէօրցիներին ակնածութեամբ են վերաբերում: Այժմ հազիւ է պատահում, որ 2-3 զապթիա այդ տեղ գիշերեն և եթէ գիշերում էլ են՝ երկիւղից իրենց մարդավարի են պահում: Ժողովրդական առածը ասում է՝ «թուրքի հետ բարեկամ լինելու համար, հարկաւոր է նրան ծեծել»...

Բասենը այսօր կարող է թէ իրեն պաշտպանել և թէ կուել. նրան միջոց է դրւած...

ՆՆԻՐԱՏԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱՎՈՐ

Հ. Յեզ. Դաշնակց. կենտր. սնդուկի մէջ ստացւեցան. Ռ. ք-ից Թ. միջոցով 22 պատր., 2466 ատ. փամփ. և 3 մէք.: Ռ. ք-ից 2. միջոցով 21 ատրձ., 2430 հր. փ.: Ոսկանապատ 1000 բուրլի, Արամից 200 բ., Փշ. ք-ից 30 բ., Թ. վաճառակ. խմբ-ից 100 բ., Ապառաժից 500բ., Ռաֆայէլից 200 բ., Եւպ-ից Ն. Մ-ից 100 բ.: Վիշապ քաղաքի կեդրոնական սնդուկին մէջ ստացւեցան.

Պարոյր 55 դհ., կեռաս 10 դհ., Ասպարէզ 20 դհ., Սեւ-կարմիր 47 ու կէս դհ., Ուսուճնասէր քոյր 30 դհ., Եփրատ 108 դհ., Գրախտ 10 դհ., 2ամլիպէլ 20 դհ., Անանուն 25 դհ., Յօժար 25 դհ., Մեղրիկ 76 դհ.:

Օձ քաղաքէն. Օրացոյց 108 դհ., Բագրատ 540 դհ., Գուրգէն 1080 դհ., Գայլ 5 դհ., Ոմն 6 դհ., Թնդանոթ 30 դհ., Ներշապուհ 1080 դհ., Քարակոփ 1080 դհ., Որբակայրի 50 օսմ. ոսկի և 250 մէճիտ., Շանթ 35 դհ., Հուր 1 մարթինի հրացան և 9 փամփուշտ:

Սար գիւղէն՝ Պարգ. 50 դհ., Յոյս. 20 դհ., Արամ 20 դհ., Հրացանից 27 դհ., կարիք խմբից 150 դհ., Ս. Կ. 20 դհ., Մ. Ս. 20 դհ., Ե. Բ. 20 դհ., Գ. Ե. 15 դհ., Մ. ք. Կ. 20 դհ., Ս. Հ. 20 դհ., Կ. Ն. 40 դհ., Մ. Ն. Բ. 25 դհ., Մ. Ն. 10 դհ., Մ. Բ. 10 դհ. Հայրենասէր խումբ 200 դհ., Ն. Սուր 540 դհ., Մ. Մշ. 540 դահեկան:

Արշակաւան քաղ. կեդր. սնդուկի մէջ ստացւեցան. Արտաւազդեան խմբ. 355 դհ., Խոսրովեան խ. 35 դհ., Պիծակ խ. 40 դհ., Շաքէ 134 դհ., Ծառ 20 դհ., Սեդրակ 20 դհ., Պետրոս 10 դհ., Ազատական խ. 70 դհ.: Մալմաստ. եղ. Ս. Ա. 350 դան:

Ռուսիայի Տ. քաղ. «Դաշնակցական Բանուր խմբից» ստացւեց 327 ֆրանք, Ռուսիայի Ռ. քաղ. «Դաշնակցական Հրացան խմբից» 173 ֆր.:

Բեկգ. Անվեր քաղ-ից Մ. Սար. 200 ֆր. Շվ. Ժ. ք. օր. Խ. 80 ֆրանկ: Իտ. Ս.-Բ. ք-ից Ա. 10 ֆրանկ:

Թիւրիմացութիւնների տեղիք չտալու համար, ստիպւած ենք մեր նոր հասցէն դարձնել «ԱՐՄԷՆ-ԳԱՍՊԱՐ», որի վրայ հրակիրում ենք առանձին ուշադրութիւն:

Դաշնակցութեան անձանցներից խնդրում է թղթակցութեան եւ ներատուութեան համար դիմել.

Armène-Gaspar, poste restante, Carouge (Suisse).

L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.

Վիլննա, Դաշնակցութեան ազատ տպարան: